

REX, DICTATOR, TYRANNUS – CICERO AZ EGYSZEMÉLYI HATALOMRÓL

SZEKERES CSILLA

Róma politikai rendje, mely évszázadokon keresztül stabilnak, alkalmazkodóképesnek és felettebb sikeresnek bizonyult, a Kr. e. I. század második felében hosszú, véres polgárháborúk végén összeomlott, helyét egy új politikai struktúra, a principatus váltotta fel. A *libera res publica*-ban a hatalom – az idők során változó arányban ugyan – megosztott a polybiosi–cicerói felfogás szerinti három fő intézmény, a magistratusok, a senatus és a népgyűlések között; az ifjú Caius Caesar győzelmét követően – ha formálisan nem is, ténylegesen egyedül az ő kezében összpontosult. Míg a modern ókortudomány a hatalom eme centralizációját leginkább a *res publica* évszázados, mély strukturális válságának egyedüli lehetséges megoldásaként értékeli,¹ addig a kortársak az egyeduralmi törekvéseket a krízis *előidézőjeként*. Eszerint a fékezhetetlenné vált *ambitio*, a mértéktelen hatalomvágy okozta a *res publica libera* pusztulását. Bekövetkezett az, amitől mintha mindig is tartottak volna, hiszen az *adfectio regni*, az egyeduralomra való törekvés vádja legkésőbb a Kr.e. II. század óta a politikai viták lényegi, meghatározó eleme volt. Alapját az az utolsó király előzése óta kikezdhetetlennek tűnő, a politikai elit tagjai között létrejött konszenzus jelentette, mely szerint soha többé nem túrnak meg maguk fölött királyt.² Ennek a senatori arisztokrácián belüli alapvető egyenlőségnek – az esélyek egyenlőségének! – a biztosítékát főképpen a *mos maiorum* tisztelete, másodsorban az alkotmányos rendszerbe iktatott fékek és ellensúlyok (*ius provocationis*, *tribuni plebis*, *ius intercessionis*), törvények garantálták.³ Ez azonban korántsem jelentette az egyszemélyi hatalom minden formájának az elutasítását. A *dictator* rendkívüli magistraturája,⁴ legalábbis a kezdeti időkben a király *summum*

¹ WIRSZUBSKI 1950, 91; MEIER 1966, 304–306; GABBA 2003, 189; BRINGMANN 2003, 17–24.

² Cic.; *Rep.* 2, 52 pulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium; *Rep.* 1, 62. Ebből következően a királyságra törés vádja is egyidős lehet a köztársasággal, lásd Spurius Cassius Vecellinus (cos. Kr. e. 509, 493, 486), Spurius Maelius (tr. pl. Kr. e 436), M. Manlius Capitolinus (cos. 392) esetét: Cic.; *Rep.* 2, 49; *Dom.* 101.; *Phil.* 2, 87 és 114. Vö. STRASBURGER 1990, 15; DUNKLE 1967, 158.

³ WIRSZUBSKI 1950, 21sk.; HÖLKESKAMP 2004, 85–92.

⁴ A dictaturáról lásd NICOLET 2004, 263–268; DROGULA 2007, 445–447; STRAUMANN 2016, 64–74.

*imperium*ának felélesztése volt⁵ szigorú időbeli korlátok között.⁶ Az előbbiek fényében ennek a magistraturának önmagában véve a létezése is felettebb különösnek tűnik, amiként a Tarquinius Superbus megelőző királyokat övező feltétlen tisztelet is a köztársaságkorban.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy ez a Cicerótól független forrásokból is egyértelműen kirajzolódó ambivalencia vajon jellemző-e magára Ciceróra is; ő maga miként viszonyult az egyszemélyi hatalom különböző formáihoz: a *regnum*hoz, a *dictaturához*, a *tyrannishoz*; nézetei műveinek tükrében változtak-e a Caesar örökös *dictaturájáig* terjedő időszakban?

A politikaelméleti szempontból is igen jelentős filozófiai művének, a Kr. e. 44 őszén írt *De officiis*-nak egy helyén (1,64) Cicero azt fejtegeti, a bátorság erényéből (*elatio et magnitudo animi*) miként támad igen könnyen a vezető szerep (*principatus*) utáni túlzott vágy. Az, aki leginkább kitűnik bátorságával a többiek közül első, vagy még inkább egyedüli akar lenni, ám miközben arra vágyik, hogy mindenkit megelőzzön, nehéz megőriznie az igazságra leginkább jellemző méltányosságot. Ebből következően sem azt nem tűri, hogy vitában legyőzzék, sem a törvényes jogrendnek nem hajlandó alávetni magát. Így üt fel a fejüket az államban a megvesztegetők és pártoskodók, akik arra törekszenek, hogy a lehető legnagyobb hatalomra tegyenek szert, és inkább erőszakkal kerekedjenek felül másokon, mintsem az igazságosságból fakadóan egyenlők legyenek azokkal.⁷ Ez a cicerói gondolatmenet pregnáns módon tartalmazza az egyszemélyi hatalom kialakulásának minden fontos elemét, amelyek újra és újra felbukkannak a szövegeiben: a politikai elit tagjai közötti verseny; a versengés következtében a *res publica* alapját jelentő igazságosság és méltányosság – tágabb értelemben: a *mos maiorum* – semmibevétele; szembeszegülés a törvényekkel, az állam politikai rendjével; a tulajdonviszonyok törvényellenes átrendezése és erőszak alkalmazása az egyedüli vezető szerep, a főhatalom megragadása érdekében.

A *res publica libera* fennállásának évszázadai alatt a politikai vezető réteg tagjai közötti verseny (*contentio*) a magistraturákért (*honores*), az ezek viselésével összefüggő *imperium*ért és a mindebből fakadó *dignitas*ért, *gloria*ért folyt.⁸ A dicsőségvágy önmagában véve a legkevésbé sem volt elítélendő, ellenkezőleg: a Római Birodalom

⁵ Cic.; *Rep.* 2, 56 atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules, T. Larcus, novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Vö. *Rep.* 1, 63.

⁶ Cic.; *Leg.* 3, 9. Az időbeli korlát problémájáról lásd DRUMMOND 1978, főként 563sk.

⁷ Cic.; *Off.* 1, 64 Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellet, ita maxime vult princeps omnium vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci nec ullo publico ac legitimo iure patiantur, existuntque in re publica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares.

⁸ Plaut.; *Trin.* 272 boni sibi haec expetunt: rem, fidem, honorem, gloriam. Cic.; *Fam.* 10, 26,3 gloria, quam omnes sequuntur. Ciceró; *Off.* 1, 26.

létrejöttének, folyamatos növekedésének, fennmaradásának forrásaként⁹ kiemelkedő teljesítményekre ösztönzött, és mivel a *gloria* mindig a többség ítéletéből fakadó elismerés volt, az elnyerése érdekében véghezvitt tettek szükségképpen a *res publica* egészének az érdekét szolgálták.¹⁰ A válságot megelőző évszázadokra – különösképpen a Kr. e. I. évszázadból visszatekintve – egyfajta ideálisnak tekintett egyensúly volt jellemző a politikai elit tagjai közötti kompetíció és az azt fékező erők között. Ám ez az egyensúly felettébb kényesnek bizonyult, és a Kr. e. I. században a megnövekedett tét miatt végsőkéig kiéleződött verseny következtében végérvényesen felborult.¹¹ Nehezen fenntartható egyensúly volt ez, hiszen az elit tagjaitól egyszerre várt el két, egymással ellentétes attitűdöt: versenyt és egyfajta önkorlátozást ebben – egyébiránt mindkettőn a *mos maiorum* körébe tartozó értékek, viselkedési normák követését értették. A hölkeskampi terminológiával élve: az úgynevezett kompetitív erények (*gloria, fama, honos, dignitas*) és a versengést fékező, a politikai vezető réteg tagjainak összetartozását erősítő normáknak, az ún. kooperatív erényeknek (pl. *fides, amicitia, pudor*) egyidejű felmutatását.¹² A *potestas, az imperium*,¹³ a *honores* és a *gloria* utáni túlzott vágy az utóbbiakkal való nyílt szembeszegüléssel járt, amelyet a közösség többi tagja különféle módokon büntetett – lévén, hogy a *mos* nem volt *lex* – bár az íratlan törvény erejével bírt – magától értetődően nem törvényekkel szabályozott büntetésről volt szó.¹⁴ Az efféle büntetésnek gyakran alkalmazott formája a Kr. e. I. században az *invektiva*, melynek lényege a normákkal szembeszegülő, azokat nyíltan megsértő személy ellen szidalmak formájában intézett támadás, célja a megtámadott személy kirekesztése a közösségből, egyszersmind az elfogadhatatlan viselkedés példájának és megbélyegzésének felmutatásával a *mos maiorum* ismételt megerősítése volt.¹⁵ A Kr. e. I. század politikai vitáinak meghatározó eleme a királyságra törés vádja. A hagyományos *odium regalis nominis* a Kr. e. II. században a keleti monarchiákkal vívott háborúk során erő-

⁹ Cic.; *Off.* 2, 84 Ab hoc igitur genere largitionis (...) aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur, in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat (...) rem publicam augeant imperio, agris, vectigalium.

¹⁰ Cic.; *Phil.* 1, 29 Est autem gloria laus recte factorum magnorumque in rem publicam fama meritorum, quae cum optimi cuiusque tum etiam multitudinis testimonio conprobatur. Vö. SZEKERES 2009, 195skk.

¹¹ Cic.; *Off.* 3, 79 At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi (C. Mariusról).

¹² A kooperatív és kompetitív erényekről lásd HÖLKESKAMP 1987, 212–213. A politikai elit tagjai közötti versengésről: PATTERSON 2000, 29sk; a *pudor* szerepéről a status quo fenntartásában lásd KASTER 1997, 13. Vö. SZEKERES 2015.

¹³ A *potestas* és az *imperium* közötti különbségről (a szakirodalomban általánosnak mondható felfogással szemben, ám igen meggyőzően) lásd DROGULA 2007, különösképpen 426–435.

¹⁴ Vö. Cic.; *Off.* 3, 36 (...) hinc opum nimiarum, potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis civitatibus regnandi cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam non dico legum, quam saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident.

¹⁵ Cic.; *ep. Brut.* 1, 15,10. Vö. SZEKERES 2015; STRAUMANN 2016, 47sk.

sődött fel, és a Gracchusoktól kezdve a normaszegő magatartást mutató politikai ellenfél megbélyegzésére használt legfontosabb jelszó.¹⁶ *Regnumon* Tarquinius Superbusnak a görög *tyrannisszal* azonosított királyságát kell értenünk, amely Cicerónál (is) élesen elkülönül az öt megelőző jó királyok uralmától.¹⁷ Görögországban fokozatosan alakult ki az a sztereotíp *tyrannos*-kép, amelyet jól ismerhetünk a Kr. e. V. századi tragédiákból, a történetírók műveiből, később Platón *Államából*. Ez a *tyrannos* nem egyszerűen egyeduralkodó, hanem bizonyos tipikus jellemvonásokkal, pszichológiai attitűdökkel felruházott zsarnok, akinek elmaradhatatlan ismérvei a *hybris*, a megfélemlítés, a nyers erőszak, az istentelenség.¹⁸ A rómaiak ezt a *tyrannos*-képet vetítik rá az egyébként is gyűlölt Tarquinius Superbusra, *regnumát* immár *tyrannisként*, *dominatioként* bélyegezve meg.¹⁹ A politikai *invectiva* a második pun háború végétől,²⁰ de legkésőbb a Gracchusoktól kezdve előszeretettel alkalmazott *tyrannus*-vádja végső soron erre a Tarquinius Superbus-képre vezethető vissza.

A Plutarchos alapján a kortársak által monarchikus törekvésekkel megvádolt Ti. Gracchust²¹ Cicero – a saját nevében²² – meglepő módon sehol sem nevezi *tyrannus*nak vagy *rex*nek, ahogyan C. Gracchust sem, jóllehet tevékenységüket mélyen elítéli, és negatív exemplumuk mintegy vörös fonalként húzódik végig az életművén.²³ Tiberius Gracchus és a különösképpen *popularis*²⁴ Caius Gracchus egy sorba helyezve M. Fulvius Flaccusszal, L. Saturninusszal, Sulpicius Rufusszal²⁵ mint *seditiosissimi homines* apjuktól eltérően²⁶ nem a *res publica* stabilitása érdekében tevékenykedtek, ellenkezőleg: a hagyományokkal és a törvényes jogrenddel való

¹⁶ Vö. WIRSZUBSKI 1950, 61–65; 87–91; SIGMUND 2014, 1skk.

¹⁷ Cic.; *Rep.* 1, 62 tu non vides unius inportunitate et superbia Tarquiniū nomen huic populo in odium venisse regium? A kérdésről lásd SIGMUND 2014 passim, főként 78sk.

¹⁸ Cic.; *Rep.* 2, 48 tyrannus, quo neque taetrius neque foedius nec dis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest; qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit beluas. Vö. KALYVAS 2007, 416, 430.

¹⁹ DUNKLE 1967, 159: a tyrannos négy jellemző *vitiuma*: *vis*, *superbia*, *libido*, *crudelitas*.

²⁰ DUNKLE 1967, 156.

²¹ Plut.; *Ti. Gracch.* 14, 3; 19, 3; vö. Sall.; *Iug.* 31, 7.

²² A *Laeliusban* (41) Laelius (P. Scipio barátja, ekképpen Tiberius Gracchus politikai ellenfele) szájába adja: Tib. Gracchus regnum occupare conatus est vel regnavit is quidem paucos menses.

²³ Az általam ismert egyetlen kivétel a *De lege agraria* (Kr. e. 63) második *ad populum* elmondott beszéde. Vö. *Leg. agr.* I2, 10-11 venit enim mihi in mentem duos clarissimos, ingeniosissimos, amantissimos plebei Romanae viros, Ti. et C. Gracchos, plebem in agris publicis constituisse, qui agri a privatis antea possidebantur. non sum autem ego is consul, qui, ut plerique, nefas esse arbitrer Gracchos laudare, quorum consiliis, sapientia, legibus multas esse video rei publicae partis constitutas.; 2, 31 (Rulle) tu a Ti. Gracchi aequitate ac pudore longissime remotus sis; 2, 81. (A Gracchusok *ingenium*áról, *eloquentia*járól és *dignitas*áról elismerően in: *Har. resp.* 41 és 43.)

²⁴ Cic.; *Dom.* 24 C. Gracchus, qui unus maxime popularis fuit.

²⁵ Cic.; *Cat.* 1, 4; 1, 29; 4, 4; *Har. resp.* 41–43; *Dom.* 82; in *Vat.* 23.

²⁶ Cic.; *Fin.* 4, 65 nisi forte censes Ti. Gracchum patrem <non> beatiorem fuisse quam filium, cum alter stabilire rem publicam studuerit, alter evertere.

szembeszegülésükkel, a fennálló tulajdonviszonyokat sértő földtörvényjavaslataikkal megingatták az államot,²⁷ ezért gyilkosaik elismerést és tiszteletet érdemelnek.²⁸ Politikájuk – mindenekelőtt a *De re publica*-ban róluk festett kép alapján²⁹ – előidézője volt a senatus és a *populus* mély megosztottságának, ekképpen a *res publica* válságának, de egyértelműen nem irányult a *summum imperium* megszerzésére.

A Gracchusoktól eltérően Cicero expressis verbis *regnumot, tyrannist, dominationot* emleget L. Cornelius Sulla, C. Marius, C. Cornelius Cinna, C. Verres, Lentulus, a 63. évi Rullus nevével fémjelzett *lex agraria* végrehajtásával megbízandó decemvirek, L. Calpurnius Piso, Aulus Gabinius, P. Clodius, P. Vatinius, Cn. Pompeius, C. Iulius Caesar kapcsán. A szövegek vizsgálata azonban azt mutatja, hogy *regnumon, domination, tyrannison* szinte mindegyik esetben mást és mást ért.

C. Verres esetében a *propraetorként* elkövetett visszaéléseinek összességét takarja a vád, a *mos maiorum* tartományi kormányzókra vonatkozó íratlan szabályainak durva megsértését.³⁰ Tényleges egyeduralmi törekvésekről nincs szó, ahogyan a Catilina-összeesküvés résztvevőjével, Lentulusszal³¹ – és magától értetődően a decemvirekkel³² – kapcsolatban sem. Piso, Gabinius, Clodius³³ és Vatinius nem alaptalanul ugyan, de főként Cicero száműzetésében játszott szerepük miatt érdemelték ki a *tyrannus* jelzőt: senki, maga Cicero sem gondolta, hogy teljhatalomra akartak volna szert tenni, ahogyan saját politikai ellenfelei is csupán a támadás bevett eszközeként használták a *tyrannis* vádját az ellene irányuló hangulatkeltésben.³⁴

Míg az eddigi példákban az *adfectio regni* mint a cicerói politikai *invectiva* fontos eleme jelenik meg, addig Marius, Cinna, Sulla, Pompeius és Caesar *dominatio*ja nyilvánvalóan nem illeszthető ebbe a fogalmi keretbe. Az előbbieket sok tekintetben *tyrannusként* viselkedtek, de nem voltak azok. Ha lettek volna is egyeduralmi aspirációik, azok megvalósításához hiányzott egy nagyon fontos feltétel, amellyel Marius, Cinna,

²⁷ Cic.; *Cat.* 1, 3–4; *Dom.* 82; *Sest.* 101; 103; *Har. resp.* 41; *Rep.* 1, 31; 3, 41; *Leg.* 3, 24; 23; 44.

²⁸ Cic.; *Cat.* 1, 29; 4, 13; *Dom.* 91; *Mil.* 72; 82; *Off.* 2, 43; 2, 72; 2, 80.

²⁹ Vö. pl. *Rep.* 1, 31.

³⁰ Cic.; 2 *Verr.* 1, 82; 3, 25; 3, 77. Vö. DUNKLE 1967, 160–163, 167skk.; SIGMUND 2014, 86skk.

³¹ Lentulus bizonyos jóslatok alapján meg volt győződve arról, hogy Cinna és Sulla után ő lesz a harmadik Cornelius, aki uralkodni fog Rómában (Cic.; *Cat.* 3, 9 *Lentulum autem sibi confirmasse ex fastis Sibyllinis haruspicumque responsis se tertium illum Cornelium, ad quem regnum huius urbis atque imperium pervenire esset necesse; Cinnam ante se et Sullam fuisse; 4, 2 cum vero mihi proposui regnantem Lentulum, sicut ipse se ex fati sperasse confessus est.*)

³² Cic.; *Leg. agr.* 1, 24; 2, 8 *novae dominationes, extraordinaria non imperia, sed regna; 2, 15 X reges; 2, 20 regia potestas; 2, 24 regnum comparari; 2, 32; 2, 33; 2, 57; 2, 75; 2, 99.*

³³ Cic.; *Sest.* 34; *Mil.* 43; 78; *Pis.* 18, 24.; *Dom.* 110–111; Clodiushoz, Pisóhoz és Gabiniushoz lásd DUNKLE 1967, 163–164. további auctorhelyekkel, valamint SIGMUND 2014, 90skk.

³⁴ Cic.; *Cat.* 2, 14; *Sull.* 21; *Dom.* 94; *Sest.* 109; *in Vat.* 23. *Phil.* 14, 16. Vö. WIRSZUBSKI 1950, 61–62. 2. j.; STRASBURGER 1990, 5.; SIGMUND 2014, 98skk.

Sulla, Pompeius és Caesar immár rendelkezett: akaratuk érvényesítését a politikai ellenfelekkel, a senatusszal, a *res publica libera* politikai rendjével szemben is lehetővé tevő legiókkal.

Az erőszak mint a kényszerítés (*coercitio*) eszköze a curulisi magistraturák fontos elemeként a legkevésbé sem volt idegen a római politikai rendtől.³⁵ Nem véletlen, hogy a hatalom jelképe (*insignia potestatis*), a vesszőnyaláb pusztán a látványával félelmet keltett,³⁶ és a *ius provocationis*, valamint a néptribunusok által nyújtott *ius auxilii* a *civitas Romana*-val járó legfontosabb jogosítványok voltak.³⁷ Ugyanakkor a politikai vezető rétegen belüli vitákat a hagyományoknak megfelelően évszázadokra visszamenően mindig békés úton rendezték – egészen a Gracchusok fellépéséig. Cicero úgy látta, hogy Ti. Gracchus térítette el az imperiumot a törvényességtől és vezette el az erőszakhoz³⁸ – ezzel voltaképpen őt téve felelőssé azokért az erőszakos cselekményekért, amelyeknek maga is áldozatul esett. Cicero úgy vélte, ha a *res publica* hagyományos politikai rendjének védelméről van szó, akkor – és csak akkor – az erőszak alkalmazása szükséges és kívánatos, a *mos maiorum*-ra és a természet törvényére³⁹ való hivatkozással igazolható eszköz: a Gracchusok példája, saját fellépése a

³⁵ Cic.; *Leg.* 3, 6 magistratus nec oboedientem et noxium civem multa, vinculis verberibusve coercedo, ni par maiorve potestas populusve prohibessit, ad quos provocatio esto. Egyébiránt a Kr. e. II. században keletkezett három *leges Porciae* egyike, a 198. (vagy 195.) évi, feltételezhetően M. Porcius Catónak tulajdonítható törvény megtiltotta a *verbera* alkalmazását római polgárokkal szemben. (Liv. 10, 9,4–5 Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur, quod gravi poena si quis verberasset necassetve civem Romanum sanxit.) Az más kérdés, hogy a magistratusok betartották-e a törvényt; Verres példája mindenesetre azt mutatja, hogy különösebb következmények nélkül alkalmazhattak erőszakot akár római polgárokkal szemben is: Cic.; 2 *Verr.* 5, 72; 5, 147; 5, 161; 5, 165. Vö. WIRSZUBSKI 1950, 25; LINTOTT 1968, 94., DROGULA 2007, 428–435. Általában az erőszak problémájához a késő köztársaságkorban lásd PATTERSON 2000, 63–65.

³⁶ Cic.; *Leg. agr.* 1, 9 fasces formidolosi.; Liv. 2, 1,8 Omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere; id modo cautum est ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. A vesszőnyalábok a bárddal a *pomeriumon* kívül, *extra urbe* – dictator esetén a *pomeriumon* belül is – még rémisztőbb látványt nyújthattak: Cic.; *Flacc.* 19; Liv. 2, 18,8 creato dictatore primum Romae, postquam praeferris securis viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum. Vö. MARSHALL 1984, 130 és főként 137. további auctorhelyekkel.

³⁷ A *ius provocationis*-hoz: WIRSZUBSKI 1950, 24–27; DEVELIN 1978, 45–55; DROGULA 2007, 438–440.

³⁸ Ez a *De re publica*-ban Laelius szájából még csak mint lehetőség hangzik el, afféle *vaticinatio ex eventu*-ként: *Rep.* 3, 41 quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit.

³⁹ Cic.; *Mil.* 10; 30; *Phil.* 11, 28–29. qua lege, quo iure? Eo, quod Iuppiter ipse sanxit, ut omnia, quae rei publicae salutaria essent legitima et iusta haberentur.

Catilina-összeesküvés résztvevői ellen vagy Clodius meggyilkolása⁴⁰ elegendő bizonyítékul szolgálnak ehhez.⁴¹ Ám egészen más megítélés alá esik, ha a *res publica* és védelmezői (*boni, optimates*) ellen irányul. Az erőszak efféle alkalmazásának új szintjét jelenti elsőként Marius, majd a hozzá hasonló nagyhatalmú *virii militares* fellépése, akik a mögöttük álló, kizárólag hozzájuk hű legiókkal kényszeríthették ki akaratauk érvényesítését. A *suffragatio militaris* és a politikai karrier közötti összefüggésre Cicero egyértelműen rámutatott a Kr. e. 63-ban Murena érdekében tartott beszédében, immár egy Mariusra, Cinnára és Sullára vonatkozó súlyos tapasztalattal a háta mögött. Ez a katonai támogatás adott módot ezeknek az imperatoroknak a korábban elképzelhetetlen mértékű *crudelitasra*, amit Cicero még Marius esetében sem hagyott szó nélkül, jóllehet az ő személyét – tagadhatatlan *dominatusa, regnuma* ellenére,⁴² személyes elfogultságból fakadóan – igen ambivalens módon ítélte meg, jobbára idealizálta.⁴³ Róla alkotott véleménye minden bizonnyal nem véletlenül Caesar dictaturája idején írt filozófiai műveiben válik sokkal szigorúbbá. Marius ekképpen egy sorba kerül Cinnával⁴⁴ és a kegyetlenségben még őt is felülmúló Sullával.⁴⁵

Az egyeduralom felé vezető úton az erőszak – gondoljunk vissza a fejtegetéseink kiindulópontjául választott *De officiis*-helyre – törvényteleniségekkel, a *mos maiorum*-mal való nyílt szembeszegüléssel kapcsolódik össze. Ez azonban Cicerónál különös módon nem, vagy csak részben érvényes Mariusra, Cinnára és Sullára. Kr. e.

⁴⁰ Cic.; *Mil.* 77 nunc enim quis est, qui non probet, qui non laudet, qui non unum post hominum memoriam T. Annium plurimum rei publicae profuisse, maxima laetitia populum Romanum, cunctam Italiam, nationes omnes adfecisse et dicat et sentiat?

⁴¹ Cic.; *Mil.* 8 nisi vero existimatis dementem P. Africanum fuisse, qui cum a C. Carbone tribuno plebis seditiose in contione interrogaretur, quid de Ti. Gracchi morte sentiret, responderit iure caesum videri. neque enim posset aut Ahala ille Servilius aut P. Nasica aut L. Opimius aut C. Marius aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos cives interfici nefas esset. Vö. *Phil.* 8, 11–16; STRAUMANN 2016, 165sk.

⁴² Vö. Cic.; *Har. resp.* 54 neque enim ullus alius discordiarum solet esse exitus inter claros <et> potentis viros, nisi aut universus interitus aut victoris dominatus ac regnum. dissensit cum Mario, clarissimo cive, consul nobilissimus et fortissimus, L. Sulla; horum uterque ita cecidit victus, ut victor idem regnaverit.

⁴³ Cic.; *Cat.* 3, 24 C. Marius, custodem huius urbis; *Cat.* 4, 21 sit aeterna gloria Marius, qui bis Italiam obsidione et metu servitutis liberavit; *Sest.* 37 Marius, conservatorem patriae; 38 C. Marius, terrorem hostium, spem subsidiumque patriae; 50 memineram, iudices, divinum illum virum atque ex isdem quibus nos radicibus natum ad salutem huius imperii, C. Marius; 116; *Red. pop.* 7; 9–10. Ugyanakkor: *Red. sen.* 38 (Marius) reditu suo senatum cunctum paene delevit. Vö. LAVERY 1971.

⁴⁴ Cic.; *Sest.* 77 caedem vero tantam, tantos acervos corporum extractos, nisi forte illo Cinnano atque Octaviano die, quis umquam in foro vidit?

⁴⁵ Cic.; *Tusc.* 5, 54–56; *Nat. deor.* 3, 80 cur ante etiam tot civitatis principes interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum mori potuit iubere? 81 Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit?

49 márciusában egy levelében arról ír Atticusnak, hogy Sulla, Marius, Cinna helyesen cselekedtek, sőt, talán jogszerűen is.⁴⁶ A másfél évtizeddel korábban írt harmadik catilinariában az áll, hogy Sulla, Marius és Cinna a korábbi polgárviszályok főszereplőiként polgárok sokaságát gyilkolták le bajt és gyászt hozva a *res publica*-ra, de céljuk nem annak az elpusztítása, hanem a megváltoztatása volt; nem arra törekedtek, hogy ne legyen állam, hanem arra, hogy elsőik legyenek abban.⁴⁷ Marius a *res publica* és annak törvényei iránti lojalitását Cicero számára a Saturninus elleni fellépésével bizonyította hatodik consulsága idején (Kr. e. 100). Cinna neve a műveiben elválaszthatatlanul összefonódik az úr-szolga viszonyt magában foglaló *dominatio*, *dominatus* megjelöléssel⁴⁸ és a *crudelitasszal*,⁴⁹ de a törvényekkel való szembeszégüléssel sehol nem vádolja meg. Jóval bonyolultabb és főként ellentmondásos kép tárul elénk, ha a Sullára vonatkozó szöveghelyeket vesszük szemügyre, aminek az oka mindenekelőtt az lehet, hogy míg Cicero Sulla céljával – a senatus pozíciójának megerősítése – egyetértett, brutális módszereit teljes mértékben elutasította.⁵⁰ Sulla, akinek a dictaturája a már-már feledésbe merült *dictator* magistraturáját merőben új jelentéssel ruházta fel⁵¹ a tömeges kivégzésekkel, proscriptiókkal addig soha nem tapasztalt mértékű erőszakot alkalmazott a római polgárok ellen.⁵² Mindemellett hasonlóképpen nehezen gyógyuló sebet ejtett a római társadalmon a tulajdonviszonyok tömeges méretű átrendezésével, amit Cicero, aki számára az állam legfontosabb

⁴⁶ Cic.; *Att.* 9, 11(10)3 (Kr. e. 49. március 18.) at Sulla, at Marius, at Cinna recte, immo iure fortasse; sed quid eorum victoria crudelius, quid funestius? A „iure fortasse” mindenképpen meglepő: Sulla ugyan aggályosan ügyelt arra, hogy törvényesen járjon el, törvényei azonban „keserves jogtalansággal” kapcsolódtak össze, a lex Valeria egyenesen gyűlöletes volt. Lásd Cic.; *Leg. agr.* 3, 5 Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, ut omnia, quaecumque ille fecisset, essent rata. nam cum ceteris in civitatibus tyrannis institutis leges omnes exstinguantur atque tollantur, hic rei publicae tyrannum lege constituit. est invidiosa lex, sicuti dixi, verum tamen habet excusationem; non enim videtur hominis lex esse, sed temporis. quid, si est haec multo impudentior? nam Valeria lege Corneliisque legibus eripitur civi, datur, coniungitur impudens gratificatio cum acerba iniuria. Vö. BELLEN 1975; STRAUMANN 2016, 56.

⁴⁷ Cic.; *Cat.* 3, 24 atque illae tamen omnes dissensiones erant eius modi, quae non ad delendam sed ad commutandam rem publicam pertinerent. non illi nullam esse rem publicam, sed in ea, quae esset, se esse principes.

⁴⁸ Vö. WIRSZUBSKI 1950, 5. és 62.

⁴⁹ Cic.; *Cat.* 3, 4; *Sest.* 77 caedem vero tantam, tantos acervos corporum extractos, nisi forte illo Cinnano atque Octaviano die, quis umquam in foro vidit?; *Tusc.* 5, 54–56; *Nat. deor.* 3, 80; *Phil.* 1, 34; 11, 1.

⁵⁰ Cic.; *Off.* 2, 27 in illo (sc. Sulla) secuta est honestam causam non honesta victoria; vö. Cic.; *Att.* 11, 26(21)3 (Kr. e. 47. Sextilis 25.) Sullana confers, in quibus omnia genere ipso praeclarissima fuerunt, moderatione paulo minus temperata.

⁵¹ Cic.; *Har. resp.* 54 (Sulla) sine dubio habuit regalem potestatem. Vö. NICOLET 2004, 269–272; KALYVAS 2007, 418sk.; STRAUMANN 2016, 74sk.

⁵² Cic.; *Rosc. Am.* 11, 16, 136, 150–151, 15 154; *Cat.* 3, 24; *Dom.* 34; *Lig.* 12; *Fin.* 3, 75.

funkciója, egyszersmind a *res publica* alapját jelentő igazságosság lényege a magántulajdon védelme volt,⁵³ évtizedek múlva is mély keserűséggel emleget fel.⁵⁴ Bár, mint utóbb kiderült, Sulla nem törekedett egyeduralomra, célja valóban a *res publica* helyreállítása volt,⁵⁵ mégis minden korábbinál nagyobb mértékben ingatta meg azt. A legnagyobb veszedelmet azonban saját példájával – „*Sulla potuit, ego non potero?*”⁵⁶ – idézte elő. Első alkalommal vált nyilvánvalóvá, hogy egy hadsereget: a senatus, a római nép, a *res publica* hadseregét valaki a sajátjaként használhatja; a hazája ellen vezetheti; megfélemlíkezhet arról, hogy a hadsereget maga a haza adja önmaga érdekében, azért, hogy távol tartsa az ellenséget, kiterjessze a birodalom határait; első alkalommal történt meg az, hogy valaki megtette azt, amit nem szabad, mert nem engedik meg a törvények és a *mos maiorum*, ám mivel semmi sem áll az útjában, megtehetette és meg is tette.⁵⁷ Ettől kezdve minden egyes *vir militaris*-szal kapcsolatban felmerült annak a fenyegető lehetősége, hogy ha képes lesz rá, megszi, és a legióit Róma ellen fordítja.⁵⁸

Megtette Cinna és Marius, megtette Caesar, egyedül Pompeius nem. Pompeiusban Cicero – kettejük nem éppen kiegyensúlyozott politikai kapcsolata ellenére – a *res publica* védelmezőjét látta, vagy inkább szerette volna látni, ugyanakkor 49 tavaszán kiábrándultan írja Atticusnak: Pompeius csodálatra méltó módon megkívánt valami Sulla-féle *regnum*hoz hasonlót;⁵⁹ már régóta *sullaturit* és *proscripturit*,⁶⁰ nincs különbség Caesar és Pompeius között: a haza üdve mindkettő számára a saját *dominatio*ja és érdekei

⁵³ Vö. SZEKERES 2009, 202.

⁵⁴ Cic.; *Leg. agr.* 2, 56, 68–70, 80, 3, 5; *Off.* 1, 43; 2, 27–29.

⁵⁵ Cic.; *Rosc. Am.* 139. Dum necesse erat resque ipsa cogebat, unus omnia poterat: qui postea quam magistratus creavit legesque constituit, sua cuique procuratio auctoritasque est restituta.

⁵⁶ Cic.; *Att.* 9, 11(10)3 (Kr. e. 49. márc. 18.). Vö. *Att.* 9, 8(7)3 (Kr. e. 49. márc. 13.); *Att.* 9, 17 (15,1–5)2 (Kr. e. 49. márc. 25.) Sulla potuit efficere, ab interrege ut dictator diceretur et magister equitum, cur hic non possit?; *Att.* 8, 11,1 (Kr. e. 49. február 27.)

⁵⁷ Cic.; *Phil.* 13, 14 Si enim nos exercitu terret (sc. Lepidus), non meminit illum exercitum senatus populi que Romani atque universae rei publicae esse, non suum. At uti potest pro suo. Quid tum? omniane bonis viris, quae facere possunt, facienda sunt, etiamne, si turpia, si perniciose erunt, si facere omnino non licebit? Quid autem turpius aut foedius aut quod minus deceat quam contra senatum, contra cives, contra patriam exercitum ducere? quid vero magis vituperandum quam id facere, quod non liceat? Licet autem nemini contra patriam ducere exercitum, siquidem licere id dicimus, quod legibus, quod more maiorum institutisque conceditur. Neque enim, quod quisque potest, id ei licet, nec, si non obstat, propterea etiam permittitur. Tibi enim exercitum Lepide, tam quam maioribus tuis patria pro se dedit. Hoc tu arcebis hostem, fines imperii propagabis; senatui populoque Romano parebis, si quam ad aliam rem te forte traduxerit.

⁵⁸ Cic.; *Phil.* 14, 23.

⁵⁹ Cic.; *Att.* 9, 8(7) 3 (Kr. e. 49. március 13.) mirandum enim in modum Cn. noster Sullani regni similitudinem concupivit.

⁶⁰ Cic.; *Att.* 9, 11(10)6 (Kr. e. 49. március 18.) hoc turpe Cn. noster biennio ante cogitavit; ita sullaturit animus eius et proscripturit iam diu.

után következnek;⁶¹ mindkettő uralkodni akar;⁶² az uralomért küzdenek (*regnandi contentio est*), a különbség az, hogy Pompeius a „mértékletesebb király” (*modestior rex*); ha legyőzik, az szükségképpen Róma pusztulásával jár; ha győz, Sulla módjára és példájával győz.⁶³ A győzelemből mindenképpen *tyrannus* támad.⁶⁴

A Sullával kezdődő folyamat Cicero életében Caesar örökös dictaturájában jutott el a végpontjához.⁶⁵ Kétségtelen, hogy órá gondolt, amikor a *De officiis*-ben arról írt, hova vezet a *principatus* utáni túlzott vágy. Míg Caesar elődei legfeljebb az *adfectio regni* gyanúját keltették, addig az ő uralma minden kétséget kizáróan *regnum*, *dominatus regius*,⁶⁶ *tyrannis*,⁶⁷ korlátlan és ellenőrizetlen hatalomgyakorlás volt.⁶⁸ Cicero szövegeiben nyomon követhetjük, hogy az újabb és újabb tapasztalatok hogyan írták felül az előzőeket: Sulla és Caesar dictaturájának fényében Tarquinius nem *crudelis*, nem *impius*, csupán *superbus*;⁶⁹ a *dictator perpetuus* Caesartól visszatekintve Cinna csak *nimis potens*, Sulla *dominans*, miközben Caesar *regnans*.⁷⁰ 43 elején pedig már egyáltalán nem tesz különbséget a korábbi *virii militares* között: mindegy, hogy Sulla kívánta-e a polgárháborút vagy Marius vagy mindkettő; Octavius vagy Cinna vagy ismét Sulla vagy a másik Marius vagy Carbo vagy bárki más: az illetet ki kell vetni

⁶¹ Cic.; *Att.* 10, 5(4) 4 (Kr. e. 49. április 14.) *utrique semper patriae salus et dignitas posterior sua dominatione et domesticis commodis fuit.* Vö. *Off.* 3, 82.

⁶² Cic.; *Att.* 8, 11,1 (Kr. e. 49. február 27.)

⁶³ Cic.; *Att.* 10, 8(7) 1 (Kr. e. 49. április 22.)

⁶⁴ Cic. *Att.* 7, 5,4 (Kr. e. 50. december 16.); vö. *Fam.* 4, 9,3 (Kr. e. 46. augusztus); *Fam.* 6 3(4)1 (Kr. e. 45. január)

⁶⁵ Vö. Cic.; *Off.* 1, 27.

⁶⁶ Vö. Cic.; *Att.* 7, 11, 1 (Kr. e. 49. január 21.); *Reg. Deiot.* 33; *Fam.* 11, 29(27)8 (Kr. e. 44. aug.); *Phil.* 1, 3–4; 2, 114 (Caesar gyilkosai) *hi primum cum gladiis non in regnum adpetentem, sed in regnantem impetum fecerunt.*; *Phil.* 7, 14 *Liberati regio dominatu videbamur, multo postea gravius urguebamur armis domesticis.*; *Div.* 2, 110; *Off.* 3, 83–84.

⁶⁷ Cic.; *Att.* 7, 21(20)2 (Kr. e. 50. dec.–49. febr.) *ad fugam hortatur amicitia Cn., causa bonorum, turpitudine coniungendi cum tyranno, qui quidem incertum est Phalarimne an Pisistratum sit imitaturus.*; *Att.* 9, 7(4)2 (Kr. e. 49. március 12.); *Att.* 10, 5(4)2 (Kr. e. 49. április 14.) *nec iam recusat, sed quodam modo postulat, ut, quem ad modum est, sic etiam appelletur tyrannus.*; *Reg. Deiot.* 34; *Off.* 2, 23; 3, 32.

⁶⁸ Cic.; *Fam.* 9, 16,3 (Kr. e. 46. július) *de illo autem, quem penes est omnis potestas, nihil video, quod timeam, nisi quod omnia sunt incerta, cum a iure discessum est, nec praestari quicquam potest, quale futurum sit, quod positum est in alterius voluntate, ne dicam libidine.* Márpedig törvények nélkül nincs szabadság (*Cluent.* 146): *Hoc enim vinculum est huius dignitatis qua fruimur in re publica, hoc fundamentum libertatis, hic fons aequitatis: mens et animus et consilium et sententia civitatis posita est in legibus. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege suis partibus, ut nervis et sanguine et membris, uti non potest. Legum ministri magistratus, legum interpretes iudices, legum denique idcirco omnes servi sumus ut liberi esse possimus.* Vö. BAIER 2008, 82; STRAUMANN 2016, 54–62.

⁶⁹ Cic.; *Phil.* 3, 8.

⁷⁰ Cic.; *Phil.* 2, 108 *Memineramus Cinnam nimis potentem, Sullam postea dominantem, modo Caesarem regnantem videramus.*

az emberek közül.⁷¹ Mindenesetre Cicero számára Caesar volt az, aki végérvényesen szétzúzta a *De re publica*-ban kifejtett elképzeléseit arról az ideális egyszemélyi vezetőről,⁷² aki mint *princeps ac gubernator rei publicae, dictator rei publicae constituendae* lesz úrrá a válságon. Egyvalaki azonban nagyon figyelmesen olvashatta a *De re publica* fejtegetéseit, és bár a mű szellemiségét, lényegét megtagadta, szavait felhasználta saját *principatus*ának megvalósításához.

BIBLIOGRÁFIA

BAIER 2008

Thomas BAIER: Cicero und Sallust über die Einzelherrschaft Caesars. In: *Die Legitimation der Einzelherrschaft im Kontext der Generationenthematik*. Hrsg. Thomas BAIER–Marilena AMERISE. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008, 65–84.

BELLEN 1975

Heinz BELLEN: Sullas Brief an den Interrex L. Valerius Flaccus: Zur Genese der sullanischen Diktatur. *Historia* 24. 1975, 555–569.

BRINGMANN 2003

Klaus BRINGMANN: *Krise und Ende der römischen Republik (133–42. v. Chr.)*. Berlin, Akademie Verlag, 2003.

DEVELIN 1978

R. DEVELIN: „Provocatio” and Plebiscites. Early Roman Legislation and the Historical Tradition. *Mnemosyne* 31/1. 1978, 45–60.

DROGULA 2007

Fred K. DROGULA: Imperium, Potestas and the Pomerium in the Roman Republic. *Historia* 56/4. 2007, 419–452.

DRUMMOND 1978

A. DRUMMOND: The Dictator Years. *Historia* 27/4. 1978, 550–572.

DUNKLE 1967

T. Roger DUNKLE: The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 98/35. 1967, 151–171.

GABBA 2003

Emilio GABBA: Caesar’s reforms’. In: *Caesar against Liberty? Perspectives on his Autocracy*. (Papers of the Langford Latin Seminar 11). Eds. Francis CAIRNS–Elaine FANTHAM. Cambridge, Francis Cairns (Publications), 2003, 183–189.

⁷¹ Cic.; *Phil* 1, 1.

⁷² Vö. Cic.; *Att.* 8, 11,1 (Kr. e. 49. február 27.)

HÖLKESKAMP 1987

Karl-Joachim HÖLKESKAMP: *Die Entstehung der Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der Römischen Republik im 4. Jhrdt. v. Chr.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1987.

HÖLKESKAMP 2004

Karl-Joachim HÖLKESKAMP: *Rekonstruktionen einer Republik. Die politische Kultur des antiken Rom und die Forschung der letzten Jahrzehnte.* München, R. Oldenbourg Verlag, 2004.

KALYVAS 2007

Andreas KALYVAS: The Tyranny of Dictatorship: When the Greek Tyrant Met the Roman Dictator. *Political Theory* 35/4. 2007, 412–442.

KASTER 1997

Robert A. KASTER: The Shame of the Romans. *Transactions of the American Philological Association* 127. 1997, 1–19.

LAVERY 1971

Gerard B. LAVERY: Cicero's 'Philarchia' and Marius. *Greece & Rome* 18/2. 1971, 133–142.

LINTOTT 1968

A. W. LINTOTT: *Violence in Republican Rome.* Oxford, Clarendon Press, 1968.

MARSHALL 1984

Anthony J. MARSHALL: Symbols and Showmanship in Roman Public Life: The Fasces. *Phoenix* 38/2. 1984, 120–141.

MEIER 1966

Christian MEIER: *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik.* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1966.

NICOLET 2004

Claude NICOLET: Dictatorship in Rome. In: *Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism.* Eds. Peter BAEHR–Melvin RICHTER. Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 263–278.

PATTERSON 2000

John R. PATTERSON: *Political Life in the City of Rome.* London, Bristol Classical Press, 2000.

SIGMUND 2014

Christian SIGMUND: 'Königtum' in der politischen Kultur des spätrepublikanischen Rom. Göttingen, Walter de Gruyter, 2014.

STRASBURGER 1990

Hermann STRASBURGER: *Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars.* Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 1990 (Spudasmata XLV).

STRAUMANN 2016

Benjamin STRAUMANN: *Crisis and Constitutionalism. Roman Political Thought from the Fall of the Republic to the Age of Revolution*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

SZEKERES 2009

SZEKERES Csilla: *Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról*. Debrecen, DE Klasszika-filológiai Tanszék, 2009.

SZEKERES 2015

SZEKERES Csilla: A *mos maiorum* körébe tartozó normák megsértésének következményei a Kr. e. I. századi Rómában. In: *Tempora mutantur. Tanulmányok az időről és a bűnről*. Szerk. TAKÁCS László–TÓTH Orsolya. Debrecen, DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 2015 (Hereditas Graeco-Latinitatis, II) 263–277.

WIRSZUBSKI 1950

Ch. WIRSZUBSKI: *Libertas as a political idea at Rome during the late Republic and early Principate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1950.